ڕەهەندە مێژووییەکانی هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب) ی دڵداری شاعیر

پرۆفیسۆری یاریدەدەر دکتۆر کەیوان ئازاد ئەنوەر
بەشی مێژوو-زانکۆی سلێمانی
Dr.kaiwan@yahoo.com

پێشەکی

یەکێک لە شـــێوازەکانی نووســـینەوەی مێژوو بە ڕووکارە ئەدەبییەکەی بریتییە لە تۆماری ڕووداوەکان بە شێوازی داڕشتنی هۆنراوە، کە بە دەربڕینی هەستی شاعیرانەی شاعیرە، سا ئەو هەست و حەزە، ویستی شاعیر بووبێ بۆ ڕابردووی خۆی، یان ڕابردووی خێزان و بنەماڵە و خێڵ و تیرە و هۆز و کۆمەڵگا و نەتەوە و ئایین و ئایینزاکەی. لە هەر دوو شـــێوەکەشـــدا هەوڵدراوە چەندین زانیاری بەدەســـتهاتوو تۆمار بکرێت. بەو پێیەشـــی کارەکەی ئێمە لەســـەر (ڕەهەندە مێژووییەکانی هۆنراوەی ئەی ڕەقیب)ی شـــاعیری ناســـراوی کورد (دڵدار)ە، کە ناســـراوترین و دیارترین هۆنراوەکانی نەتەوەییەی کوردە . لەو هۆنراوەیەشـــدا (دڵدار) هەوڵیداوە لە مێژووەوە بۆ ڕیشەی کورد و خاکی کوردستان بڕوانێت و چەند تۆمارێکی مێژوویی لەچەندین لایەنی سیاسی و دەوڵەتداری و ئایینی تێکەڵ بەدەقەکانی هۆنراوەکەی کردووە، تاهاونەتەوەو هاونیشـــتمانییەکانی بە ڕابردووی خۆیان ئاشنا بکات. وەک ئەوەی باسی (مێژووی دەوڵەتی ماد) و دەسـەڵاتدارێتی (کەی ئەخســـار)ی ســـێیەمین پادشـــای ئەو دەوڵەتەی کردووە، کە دەوڵەتەک ســـەردەمێکی شـکۆمەندی کوردســـتان و پادشـــاکەش بەهێزترین پادشـــای ئەو دەوڵەتە بووە. لەلایەکی دیکەوە باســـی لەوە کردووە، کە ئایین و باوەڕ لای کورد، خاک و نیشـتمانەکەی بووە و زۆرترین قوربانی لەو پێناوەدا داوە، بەهۆی ئەو ستەمە زۆرەی لە مێژەوە لە کورد و خاک و نیشتمانەکەی کراوە.

لـەو پێودانگـەوە هـەوڵـدراوە ڕەهـەنـدە مێژوویـیـەکـانی ئـەو هۆنراوە لـەنێو دەق و تۆمـارە مێژووییەکان شـــەن و کەو بکەین و بگەینە ئەوەی، کە تا چەند دڵداری شـــاعیر لە هۆنینەوەی هۆنراوەکەیدا ســـەرکەوتوو بووەو تا چەند توانیوویەتی لایەنێکی مێژووی نەتەوە و خاکەکەی لە هۆنراوەیەکدا بەرجەستە بکات.

تەوەری یەکەم

(دڵدار) کێییە؟ هۆنراوەکە چۆن و کەی و بۆ نووسراوە؟

١-دڵدار کێیە؟ (دڵدار) نازناوی شـــیعری (یونس کوڕی مەلا ڕەئوفی کوڕی مەلا مەحموودی کوڕی مەلا سـەعد خادم ئەلسـجادیە)[1]. دایکیشـی (زوهرە کچی خورشـید)و لە بنەماڵەی زەهاوی بووە، کە بەهۆی دۆخێکی تایبەتی خۆیانەوە کۆچیان بۆ ناوچەی کۆیە کردووەو لەگەڵ (مەلا ڕەئوف)ی باوکی ژیانی خێزانیان پێکهێناوە[2]. (دڵدار) ســـێیەمین منداڵی خێزانەکەیان بووە، لەدوای هەردوو

براکەی (جەواد و ئاسەف)[٣]، کە لە (٢٠ی شوباتی١٩١٨ز) لەشاری (کۆیە) لەدایکبووە[٤]. سەرەتاکانی ژیانیشی لەو شارە دەستپێکردووە. لەتەمەنی (چوار) ساڵیدا، دووچاری نەخۆشییەک بووە، کە بەهۆیەوە ئەوی بۆ ماوەی یەک ساڵ لەسەر جێگا هێشتۆتەوە. دواتر بەهۆی خراپی باری گوزەرانی خێزانەکەیان، ناچاربوون بچنە گوندی (بێستانە)ی نزیک کۆیە، تا لەوێ لەسەر زەوی کشتوکاڵی خزمێکیان بژین و بمێننەوەو باری گوزەرانیان باشتر بکات. دوای (دوو) ساڵ مانەوەشیان لەو گوندە، بەهۆی کێشەیەکی کۆمەڵایەتی خێزانەکەیان و کۆچی برا گەورەکەی (جەواد) لەسەر ڕێگای (بێستانە-کۆیە) ناچار بوون بگەڕێنەوە (کۆیە)[٥]. کاتێک تەمەنی (نۆ) ساڵان بووە، واتە لەساڵی (١٩٢٧ز)دا نراوەتە بەر خوێندن[٦]. دیارە لەگەڵ ئەوەی هەر لەساڵی (١٩٢٠ز) لەشاری کۆیە، یەکەمین خوێندنگای سەرەتایی کراوەتەوە[٧]، بەڵام بەهۆی ئەو دۆخەی بەسەر ژیانی خێزانیاندا هاتووە، نەیتوانیووە لەکاتی خۆیدا دەست بەخوێندن بکات. تەنانەت ئەم دەسپێکەشی بۆ خوێندن بەردەوام نەبووە، کاتێک بەهۆی تێچکوونی پەیوەندی باوکی لەگەڵ (قایمقامی کۆیە) لەساڵی (١٩٢٨ز)دا، ڕاژەی باوکی گوازراوەتەوە بۆ شاری (ڕانیە)، بۆیە ئەمیش ناچار بووە دەست لە خوێندن هەڵبگرێت و لەگەڵ خێزانەکەی ڕووبکاتە (ڕانیە)[٨]. ئەو کاتە (دڵدار) تەمەنی تەنیا (دە) ساڵان بووەو هەر لەوێ قۆناغی یەکەم و دووەمی سەرەتایی تەواو کردووە. ساڵی (١٩٣٠ز) گەڕاوەتەوە (کۆیە)[٩]. ساڵی دواتر لەشاری (کۆیە) پەیوەندی بە (کۆمەڵەی منەوەران)[١٠] کردووە، کە لەسەر دەستی کۆمەڵێک خوێنەوار و کەسایەتی شارەکە دامەزراوە. بەهۆی ئەوەشی تەمەنی (دوانزە) ساڵ بووە، وەک بچوکترین ئەندامی ئەو ڕێکخراوە ڕۆشنبیرییە وەرگیراوە[١١]. ساڵی (١٩٣٣ز) کەوتۆتە ژێر کاریگەری دیوانی شاعیرانی وەک (حاجی قادری کۆیە/١٨١٧-١٨٩٧ز)و (مەحزوون/١٨٣٦-١٩٣٦ز)و (سافی/١٨٧٣-١٩٤٢ز)و کتێبە مێژووییەکانی (کورد و کوردستان)ی موحەممەد ئەمین زەکی بەگ و (مێژووی استقبال)ی جەلال نوری ناودار. ئەوەش هۆکاری دەرکەوتن و گەشەکردنی بیری کوردایەتی و هەستی نەتەوەیی دڵدار بووە[١٢]. لەم بوارەدا (دڵدار) لە تۆمارێکی بیرەوەییەکانیدا نووسوویەتی ‘‘بەیانییەک لە مەکتەب بایی سێ ئانە قەزوانی سوێرم کڕی، دواتر بەسەر سێ چوار برادەرم دابەشم کرد و پێم وتن: ئێمە کوردین و بەچە شێرین، با بگەڕێین ئەوەی نەبێتە بەچە شێر بەچە ڕێویەو لێ ئەدەین’’[١٣]. ئەوەش دەریدەخات، کە هەر لە دوا قۆناغەکانی خوێندنی سەرەتایی، هەستی کوردایەتی و داکۆکیکردن لێی کاری تێکردووەو ئامانجی لێدان و شکاندنی هەموو ئەوانە بووە، کە خۆیان بە کورد نەزانیووە، یان ئەوانەی کوردبوونیان کردۆتە قوربانی، پۆست و پلە و داهات. لەساڵی (١٩٣٥ز) کاتێک دوا قۆناغی خوێندنی سەرەتایی تێپەڕ دەکات[١٤]، مامۆستایانی شاری کۆیە داوا بەرپرسانی حکومەت لە شارەکەیان دەکەن، خوێندن لە خوێندنگاکانی شارەکەیان بکەنە کوردی و چیتر بە زمانی عەرەبی وانە بە خوێندکاران نەڵێنەوە، بەڵام ئەو بڕیارە ڕەتدەکرێتەوە، بۆیە وەک پەرچەکردارێک بەرامبەر داوای ئەو مامۆستایانە بڕیاردرا، بەشێکیان بۆ شار و شارۆچکەکانی تری سنوری لیوای سلێمانی بگوازرێنەوە[١٥]. ئەوەش جارێکی تر کاریگەری خراپ لەسەر هەستی نەتەوەیی و دەروونی (دڵدار) بەجێ دەهێڵێت، کە بۆچی دەسەڵاتدارانی عێراق مافی خوێندنیان بە زمانی دایک لێ قەدەغە دەکەن؟ هەربۆیە ئەو هەستەی بە یەکەمین ئەزموونی شیعری خۆی دەردەبڕێت، کە زیاتر هەستی نەتەوەیی و ستەمکردن لە نەتەوەکەی باڵ بەسەر ناوەرۆکی شیعرەکەیدا کێشاوە[١٦]. دوای ئەو ڕووداوەو

بەمەبەستی درێژەدان بە خوێندن لە قۆناغی ناوەندی، ڕوودەکاتە شاری (هەولێر)و لەوێ درێژە بە خوێندن دەدات[١٧]. دوای (دوو) ساڵ مانەوە لە (هەولێر) ڕوودەکاتە شاری (کەرکوک) و لەوێ قۆناغەکانی سێیەمی ناوەندی تەواو دەکات[١٨]. لەساڵی (١٩٣٧ز) یەکێک دەبێت لە دامەزرێنەرانی (کۆمەڵی دارکەر)[١٩]، کە لەو شارە دامەزرا[٢٠]. تەنانەت وتاری دامەزراندن لەلایەن خودی (دڵدار)ەوە دەخوێندرێتەوە، کە تێدا باسی لە مێژووی خوێناوی کورد دەکات، کە بەدرێژایی هەزاران ساڵ قوربانی لەپێناو سەربەخۆیی خۆی داوە. هەروەها باسی لە هەڵوێستی وڵاتانی ئەورووپاش دەکات بەرامبەر بە کێشەی کورد. کۆتایی وتارەکەشی بەوە دوایی دەهێنێ، کە لێرە بەدواوە (کۆمەڵەی دارکەر) دوای ئەوەی یەکەمین کۆنگرەی لەساڵی (١٩٣٨ز) لە باخچەی (دوو بەهاری) شاری (کەرکوک) بەست، جێگای (کۆمەڵەی ئازادی)[٢١] دەگرێتەوەو درێژە بە کارەکانی خۆی دەدا[٢٢]. هەر لەو کۆبوونەوەیەشدا، کە لەماڵی (بورهانی حامید بەگی جاف) لە گەڕەکی (بەکرلەر)ی کەرکوک بەڕێوەدەچێت[٢٣]، (دڵدار) دەکرێتە سەرۆکی لقی کۆمەڵەکە لەشاری کۆیە[٢٤]. دیارە ئەگەرچی تۆمارێکی مێژوویش دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیە هەر بۆ (دڵدار)ی شاعیر و هەندێک لە هاوڕێکانە بەناوەکانی (نورەددین بەهاددین، مستەفا عوزێری، فەتاح عەبدولجبار، موسا سەمەد، ڕۆستەم عەبدولجەبار) دەگێڕێتەوە، بۆ شاری (هەولێر)[٢٥]، بەڵام دامەزراندنی ئەو کۆمەڵەیە لە هەولێر بووبێت یان لە کەرکوک، هیچیان لە ڕۆڵی (دڵدار)ی شاعیر کەم نەکردۆتەوە، کە یەکێک بووە لە دامەزرێنەرانی و هەستی بە چەوساندنەوەی نەتەوەیی کردووە، لەلایەن ڕژێمی پادشایەتییەوە[٢٦]. بەهۆی ئەندامبوون و دیاریکردنی بە سەرۆکی لقی کۆیەی کۆمەڵەی دارکەر، لەلایەن دەسەڵاتدارانی عێراقەوە لەشاری (کەرکوک) دەستگیردەکرێت و دەخرێتە زیندانەوە[٢٧]. لە زیندانیشدا هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب) دەنووسێت[٢٨]، کە دواتر بووە سروودێکی نەتەوەیی و نیشتمانیی کوردی. دوای ئازادکردنیشی لە زیندان لە (نیسانی١٩٣٩ز)دا، ناوی کۆمەڵەکە بۆ (پارتی هیوا) دەگۆڕێت و دەستەی ناوەندی هەڵبژێردرا[٢٩]و (دڵدار) کرایە سکرتێری پارتەکە[٣٠]. ساڵی(١٩٤٠ز)و دوای تەواوکردنی قۆناغی ئامادەیی لە کۆلیجی مافی (زانکۆی بەغداد) وەردەگیرێت. دوای (چوار) ساڵ خوێندنی زانکۆیش لەساڵی (١٩٤٥ز) بڕوانامەی بەکالۆریۆسی لە ماف بەدەست دەهێنێ و دەست دەداتە کاری پارێزەری لەشاری (کۆیە)[٣١]. هەر ئەو ساڵەشی دەست دەداتە نووسینەوەی بیرەوەرییەکانی ژیانی و خۆی و بنەماڵەکەی. تەنانەت یەکەمین شاعیری کوردیش بووە، بەو وردەکارییە مێژووی ژیانی خۆی و بنەماڵەکەی نووسیووەتەوەو تێدا بایەخێکی تایبەتی داوە بە دایکی و بە وردی پێناسەی بنەماڵەکەی و کەسایەتی و شێوە و ڕووخساری کردووە[٣٢]. ئەوەش ئاستی کرانەوە و پێشکەوتن و تێگەیشتنی ئەو نیشان دەدات بۆ ڕەگەزی مێینە، کە لەو دۆخە دواکەوتووەی کۆمەڵگای کوردیدا باس لە ژیان و کەسایەتی دایکی بکات. کاتێکیش (حیزبی ڕزگاری کورد) لە مانگی (شوباتی ١٩٤٦ز) دامەزرا[٣٣]، (دڵدار) پەیوەندی پێوە کرد و بووە ئەندامی ئەو پارتە[٣٤]. دوای (سێ) ساڵ تەمەن و لە سەردانێکدا بۆ شاری (هەولێر) لە (١١ی تشرینی دووەمی١٩٤٨ز) دووچاری نەخۆشییەک دەبێت و بۆ ڕۆژی دواتر واتە (١٢ی تشرینی دووەم) بۆ دواجار ماڵئاوایی لە ژیان و کوردستانەکەی دەکات و لەشاری کۆیە بەخاک دەسپێردرێت[٣٥].

لەمەوە دەگەینە ئەوەی، کە (دڵدار) لە ژینگەیەکی فەرهەنگی وەک شاری (کۆیە)، کە زێدی شاعیر و زانا و بیرمەندانی وەک (حاجی قادر کۆیی و مەلای گەورە) بووە لەدایک و پەروەردەو

گەورە بووە[٣٦]. ئەمەو لە ماوەی (٣٠)ی ساڵی ژیانی، کە تەمەنێکی تەواو کورت بووە، چەندین ویستگەی سیاسی و دەربڕینی هەڵوێستی نەتەوەیی تێپەڕێنێت. تەنانەت ساڵێک لە مێژووی (دڵدار)ی شاعیردا نییە، بەشداریکی کارای ڕووداوێک و کۆمەڵە و ڕێکخراوێک نەبووبێ[٣٧]، تا ئەوەی لەزیندانیشدا بەرهەمی هەبووە، کە هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب)ە[٣٨].

٢-هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب)، چۆن کەی نووسرا؟ (ئەی ڕەقیب) ئەو هۆنراوەیە، کە (دڵدار)ی لای هەر تاکێکی کورد گەیاندە لووتکە، بە بۆچوونی (د. کوردستان موکریانی) "بەنرخترین و نایابترین هۆنراوەی نیشتمانیی دڵدارە، کە بەسەرهاتی میللەتی کوردی خوێناوی دەخاتەڕوو"[٣٩]. دیارە هۆنراوەکە کاریگەر ئەو ژینگەیەی بەسەرەوە بووە، کە (دڵدار)ی تیدا ژیاوە. ژینگەیەک، کە شاری (کۆیە)ی زێدی خۆی وەک ناوچەکانی تری کوردستان، لەنێوان (دوو) توێژی زەحمەتکێش و خاوەن موڵک لە ململانێدا بوون[٤٠]. سەرباری هەستکردنی بە ستەمی نەتەوەیی، کە لە نەتەوەکەی بە گشتی و توێژی زەحمەتکێشانی کۆمەڵگاکەی دەکرێت، لەلایەن دەسەڵاتدارانی ڕژێمی پادشایەتی، هۆنراوەکەی نووسی[٤١]. کاتێکیش کۆماری کوردستان لە (٢٢ی کانوونی دووەمی١٩٤٦ز) لەشاری (مەهاباد)ی پایتەخت دامەزرا[٤٢]، ئەم هۆنراوەی کرایە سروودی نیشتمانی کۆمارەکە و لەپاڵ مەراسیمەکانی هەڵکردنی ئاڵای کوردستان، لە شار و شارۆچکە و گوندەکانی سەر بە کۆمار، بە ئاوازێکی حەماسیەوە وترایەوە[٤٣]. واتە ڕێک (هەشت) ساڵ دوای دانانی لەلایەن (دڵدار) ەوە.

٣-دەقی هۆنراوەکە: هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب)، کە دواتر بە هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب) ناسرا، لە (هەشت) کۆپلەی شیعری پێکهاتووە، کە (دوو) کۆپلەیان دووبارە بۆتەوە، ئەویش:

"کەس نەڵێ کورد مردووە کورد زیندووە............زیندووە هیچ نانەوێ ئاڵاکەمان"[٤٤]

کۆی هۆنراوەکەشی لە شێوەی دواندنێکی پڕ لە هەست و بوێریدا بەرامبەر دوژمنان و نەیارانی کورد هۆنراوەتەوە. ئەو دواندنەش بە شێوەی ڕەسەنایەتی کورد و دێرینی مێژووەکەی و چەند سەروەرییەکی مێژوویی کورد دارێژراوە، کە تۆمارە مێژووییەکانی ڕەسەن و بەنرخن. (دڵدار) لەو هۆنراوەدا بەم شێوەیە هزر و ناخی خۆی خستۆتەڕوو:

ئەی ڕقیب هەر ماوە قەومی زوبان................نایرمێنێ دانەیی تۆپی زەمان
ئێمە ڕۆڵەی ڕەنگی سوور و شۆڕشین....سەیریکە خوێناوییە ڕابوردوومان
ئێمە ڕۆڵەی میدیا وکەی خوسرەوین.......................دینمان ئاینمانە نیشتمان
کەس نەڵێ کورد مردووە کورد زیندووە.......زیندووە هیچ نانەوێ ئاڵاکەمان
چەند هەزار لاوی کوردی نەڕەشێر......بوون بەقوربانی و هەموویان نێژران
لاوی ئێستاش حازر و ئامادەنە..............................گیانفیدایە گیانفیدایە گانفیدان
لاوی کورد هەڵسایە سەرپێ وەک دلێر...سا بەخوێن نەقشی ئەکەن تاجی ژیان
کەس نەڵێ کورد مردووە کورد زیندووە............زیندووە هیچ نانەوێ ئاڵاکەمان[٤٥]

تەوەری دووەم

مێژوو لە هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب)دا

بەمەبەستی خستنەڕووی ئەو لایەنانەی هۆنراوەکە ڕەهەندی مێژووییان هەیە، کە کرۆکی توێژینەوەکە، بەراوردێکی تێکستەکانی نێو هۆنراوەکە بە ڕووداو و تۆمارە مێژووییەکانەوە دەکەین:

١- کورد و ناسنامەی نەتەوەیی و زیندووبوون و مانەوەی: (دڵدار) لە دەسپێکی هۆنراوەکەیدا دەڵێ:

''ئەی ڕەقیب هەر ماوە قەومی کورد زمان''

لە نیو دێڕی یەکەمی ئەم هۆنراویەدا، لایەنێکی مێژوویی تێدایە، کوردی وەک (قەوم) واتە (نەتەوە) پێناســـە کردووە، چونکە بنەما پێکهێنەرەکانی نەتەوەیان لە (خاک و زمان و مێژوو و دابونەریت و کەلتووری هاوبەش و چارەنووســـی هاوبەشـــیان) تێدابووە، بەوەی لە بنەما ســـەرەکییەکانی ناســـنامەی هەر نەتەوەیەک بووە[٤٦]. زاراوەی (قوم) بە عەرەبی و (نەتەوە)ش لە زاراوەی (Ethnos)ی یۆنانی کۆن وەرگیراوە، بەمانای کۆمەڵە خەڵکێک، کە لەســـەر خاکێک جێگیر بووبن و خاوەنی چەندین تایبەتمەندی هاوبەش بووبن لە خاک و زمان و مێژوو و فەرهەنگ و بنەمای ئابووری و تەنانەت لایەنی ســایکۆلۆجیش[٤٧]. بەو پێیەشـی (کورد) بەدرێژایی هەزاران ســاڵ لە دەرکەوتنی لەســـەر خاکی خۆی (کوردســـتان) ژیاوەو خودی ناوەکەش لە (دوو) بڕگەی (کورد) واتە نەتەوەی کورد و (ســـتان) واتە مەڵبەند و وڵات پێکهاتووەو بە هەردوو بڕگەکەش واتای (مەڵبەندی کوردان) یان (وڵاتی کوردان)ی گەیاندووە[٤٨]، بۆیە کورد وەک نەتەوە خاوەنی خاک و نیشتمانی خۆی بووەو لە سەردەمانێکی کۆنی مێژووییەوە لەسەر ئەو خاکە ژیاوە[٤٩]. سەبارەت بە (زمانی کوردی)ش، کە (دڵدار) وەک زمانی نەتەوەی کورد ئاماژەی پێداوە، بە هەر (چوار) شـــێوە دیالێکتەکەی (کرمانجی ژووڕو، کرمانجی ناوەڕاســـت، لوڕی، گۆرانی) زمانێکی ســـەربەخۆو یەکێک بووە لە زنجیرە زمانەکانی (هیندۆئارییایی)، کە ئەویش لە زنجیرەی زمانەکانی (هیندوئەورووپییەکان) بووە[٥٠]. بە بڕوای توێژەرانی زمانیش ســـەرجەم دیالێکتەکانی زمانی کوردی ئێســـتا بۆ زمانی میدییەکان دەگەڕێنەوە، کە ئەویش زمانی (زەردەشـــت کوڕی پورشـــاســـپ)ی پەیامبەری ئایینی زەردەشـــتی و زەردەشـــتییەکان بووە[٥١]. لێرەوەش (دڵدار) زۆر جوان و مێژووییانە بۆ ئەوە چووە، کە ســـەرباری ئاماژەدان بە نەتەوەبوونی کورد، هاوبەشـــییەکیشـــی لەنێوان (میدییەکان و کورد)دا دروستکردووە، بەوەی کورد نەوەی میدییەکانن، کە دواتر تیشکی دەخەینەسەر.

٢- دەوڵەتی ماد وەک دەوڵەتێکی مێژووی بەهێزی کوردستانی کۆن: کاتێک بۆ ئەو بەشـەی هۆنراوەکە دەڕوانین، کە باس لە (دەوڵەتی ماد) دەکات و لە نیو دێڕی سێیەمی هۆنراوەکەیدا دەڵێت:

''ئێمە ڕۆڵەی میدیا وکەی خوسرەوین''

دەگەینە ئەوەی، کە (دڵدار) زۆر جوان ناوی یەکێک لە دەوڵەتەکانی مێژووی کوردســـتانی کۆنی خســـتۆتە نێو ئەو هۆنراوەیەوە، (دەوڵەتی ماد) یان (میدییەکان)ە. بە پێیەی ئەو توێژینەوانەشـــی دەرکەوتوون، کە میدییەکان باپیرە گەورەی کوردەکانن و کوردەکانی ئێمڕۆش نەوەی مادەکانن[٥٢]، ئەوا ئاســـایی دەکرێ ئەو دەوڵەتە وەک یەکێک لە دەوڵەتە کوردی و هەروەها کوردســـتانییەکان ناوزەد بکەین. دیارە ســـەرباری ئەوەی ئەم دەوڵەتە ناوبانگێکی مێژوویی هەبووە، بڕواش وایە ساڵنامەی کوردی لە دامەزراندنی ئەو دەوڵەتەوە هاتبێت، چونکە مێژووی دەرکەوتنی ئەو ساڵنامەیە هاوکاتە لەگەڵ دامەزراندنی دەوڵەتی ماد لە ســـەرەتایی ســـەدەی هەشـــتەمی پێش زایین[٥٣]. ئەوەش دوای پشـــتبەســـتن بەو ڕاســـتییەی، کە بەشـــێکی ســـاڵنامەکانی مێژوو بەرهەمی دروســـتبوون و دەرکەوتنی دەوڵەتێک بوون. وەک (ســـاڵنامەی کۆچی)، بە کۆچی پەیامبەری یسـلام (د.خ) لە شـاری (مەککە)وە بۆ شـاری (یەسـرب)و گۆڕینی ناوی شـارەکە بەو کۆچە بۆ (مەدینە)، ســـەرەتاکانی دەرکـەوتن و دامـەزرانـدنی دەوڵـەتێک بوو بـە نـاوی (دەوڵـەتی مـەدینـە) هـاتـەدی[٥٤]. هـەروەهـا

جووەکانیش وەک پەیڕەوانێکی ئایینی ئاسمانی، ساڵنامەکەی خۆیان کەناوی (ساڵنامەی عیبری) بۆ دامەزراندنی یەکەمین دەوڵەتیان لەساڵی (٣٧٦٠پ.ز) لەسەر خاکی فەلەستین دەگەڕێنەوە. تەنانەت لەکاتی دامەزراندنی (دەوڵەتی ئیسرائیل) لەساڵی (١٩٤٨ز)، ئاماژە بەساڵی (٥٧٠٨عیبری) کراوە، وەک مێژووی دەرکەوتنی ساڵنامەکە لەساڵی دامەزراندنی دەوڵەتی ئیسرائیل لە مێژوودا[٥٥]. ئەوەش ڕاست بێت یان، باوەڕ و قەناعەتی ئەوانە و مێژووی ساڵنامەکەیان لەسەر بنیاتناوە.

کاتێکیش دێنەسەر مێژوو و ناوی مادەکان، تا بەهۆیەوە لە گەورەیی (دلدار) تێبگەین، کە بۆ ناوی ئەو دەوڵەتەی خستۆتە نیو دێڕێکی هۆنراوەکەیدا، دەگەینە ئەوەی، کە بۆ یەکەمین جار ناوی (میدیا یان ماد) لەناوی (ئامادای-Amadai) لەساڵنامەی ئاشوورییەکان و لە سەردەمی (شەلمانسەری سێیەم)و لەساڵی (٨٣٦پ.ز)دا هاتووە[٥٦]. کاتێکیش (شەمشی ئەددی پێنجەم/٨٢١-٨١٠پ.ز)[٥٧] شوێنی (شەلمانسەری سێیەم)ی گرتەوە، (ماد) بووە ناوی یەکەمین کۆنفدراسیۆنی خێڵەکی بوو لە هەرێمی ماننای خۆرهەڵاتی ئیمپراتۆری ئاشووری، کە دواتر دەوڵەتی مادی لەسەر بنیاتنرا[٥٨].

(دەوڵەتی ماد) لەسەر دەستی (دیاکۆ-دیۆکس/٧٠٠-٦٧٥پ.ز) دامەزرا[٥٩]. ئەو لەنێو کۆمەڵگای ماد هێزێکی سیاسی بە کوردەکان بەخشی[٦٠]، لەژێر کاریگەری (فراورتیس/٦٧٥-٦٥٣پ.ز)[٦١]ی کوڕی لە کۆتایی سەدەی نۆیەمی پێش زایین توانی بناغەی دەوڵەتی ماد دابمەزرێنێت. پایتەختی ئەو دەوڵەتەش (هەنگماتانا-Hangmatama) بوو، کە بەمانای (شوێن یان شاری بەیەکگەیشتن) ناوبرا، چونکە سەرە ڕێگایەکی بازرگاری ئاوریشم بوو[٦٢]. دوای کۆچی دوایی کردنیشی کوڕەکەی (هووخشترە-کەی ئاکسار-Cyaxares) شوێنی گرتەوە[٦٣].

(کەی ئەکسار) سێیەمین پادشای دەوڵەتی ماد بووە، کە (دلدار) لە هرنراوەکەیدا پێگەیەکی شیاوی تایبەت بە خۆی پێداوەو بە (کەی خسرەو) ناوی هێناوە[٦٤]. ئەم پادشایەش وەک پێشینەکانی خۆی بەچەندین دەربڕینی جیاواز هاتووە لەوانە (هوخشتر، کیاکسار، هوواکساتار، کەی ئاکسار، کەی خەسرەو)[٦٥]. ئەو کوڕی (فراورتیس) بوو[٦٦]. مێژوونووسی ئێرانی (عەبدولحسێن زەرین کوب)یش ئەو بە دامەزرێنەری ڕاستەقینەی دەوڵەتی ماد و ئیمپراتۆریای گەورەی خاکی ئێرانی داناوە[٦٧]، کاتێک توانی بەهۆی هاوپەیمانییەتی لەگەڵ پادشای کلدانی (نەبوبلاسەر-Nabopolasser) توانی کۆتایی بە ئیمپراتۆریی ئاشووری بهێنێ. ئەوەش دوای ئەوەی لە ناوەڕاستی مانگی ئابی ساڵی (٦١٢پ.ز) شاری (نەینەوا)ی پایتەختی ئیمپراتۆریی ئاشووری داگیربکەن[٦٨]. دوو ساڵ دواتریش (ئاشوور ئۆبەڵەت) دوایەمین پادشای ئاشووری لە شاری (حەڕان) کۆتایی بە ژیانی بێت. لێرەوەش (کەی ئەکسار) وەک دیارترین پادشای میدییەکان ناسرا، چونکە توانی دەوڵەتی ماد، بگەیەنێتە زێڕینترین سەردەمی خۆی[٦٩].

لەلایەکی دیکەوە نابێت ئەوەش نادیدە بگرین، کە مەبەست لەو پادشایە (کەیخسرەوەی ساسانی) نییە، وەک هەندێک بۆی چوون. یان بەهۆی ئەوەی (دلدار) بە (کەیخسرەو) ناوی هێناوە، بەڵکو مەبەستی (کەی ئەکسار) بووە، کە بە (کەیخسرەو)یش ناسراوە. (کەیخەسرەوەی ساسانی)ش، کە نازناوی (ئەنوشیروان) بوو، لە نێوان ساڵانی (٥٣٢-٥٧٩ز) فەرمانڕەوایەتی کردووە، نەوەک لە سەردەمی دەوڵەتی ماد. واتە لە بنەماڵەی ساسانی بووە، نەوەک ماد[٧٠]. جیاواز

لەوانەش هەر لەســـەردەمی ئەم دەوڵەتەدا (زەردەشـــتی کوڕی پورشـــاســـپ) دەرکەوت و ئایینی زەردەشتی بڵاوکردەوە[٧١].

٣- ئایینی کورد: (دڵدار) لە نیو دێڕی دووەمی دێڕی سێیەم وتوویەتی:

"دینمان ئاینمانە نیشتمان"

دیارە مەبەستی ئەو لەو دەربڕینە، کە ئایین و باوەڕی کورد نیشتمان بێ، ئەوە نییە، کە کورد ئایین و باوەڕی نەبێت، بەڵکو مەبەســـت لەوە بووە، کە کورد خۆی قوربانی خاکەکەی کردووە، چونکە بەدرێژایی مێژوو (کورد) لەســەر ئایین دژایەتی نەکراوە، بەڵکو وەک کورد لێدراوە. ئەمەو کاتێکیش لەو هۆنراوەیەدا (دین و ئایین) هاتووە، دوو زاراوە بوون بۆ یەک مەبەســـت. (دین) لە دەربڕینە عەرەبییەکەیدا و (ئایین)ی وەک دەبڕینێکی کوردی. (دین)یش وەک چەمک و وەک زاراوە لە زمانی عەرەبیدا بەمانای ئەوە هاتووە کە کەســـێک قەرزداری یەکێک بێ واتە (مەدیون) بێ. هەروەها بەمانای (دانە یدینە و دینا)[٧٢]. هەندێکیش ئایینیان بە ڕێزگرتن و پابەندبوون بە بنەما شـــەرعییەکان پێناســـە کردووە[٧٣]. لە دەقە پیرۆزەکانیشـــدا مانای جیاوازی بەخۆوە گرتووە، وەک ئەوەی لە (تەورات)ی کتێبی پیرۆزی ئایینی جوودا ئایین بە گەڕانەوە و پابەندبوون بە ئایینی جوو دانراوە[٧٤]. لە (ئاڤێســـتا)ی کتێبی پیرۆزی ئایینی زەردەشـــتیشـــدا بەمانای پابەندبوون بە ئاڤێســـتا و ئایینی زەردشـــتی هاتووە، کە باشـــترین باوەڕداران شـــوێنکەوتووانی منن. ئەوانەی، کە پابەندی ئایینەکەن. خراپترینیشـــیان ئەوانەن، کە هەوددارانی ئایینەکە نیین"[٧٥]. لە (ئینجیل)ی کتێبی پیرۆزی ئایینی مەسیحیشدا بە گەڕانەوە بۆ ئایینی مەسیحی هاتووە وەک ئەم دەقە "ئەوەی پێشوازی لە من دەکات پێشـــوازی لە من ناکات، بەڵکو پێشـــوازی لەوە دەکات، کە ناردوومی"[٧٦]. لە قورئانیشـــدا بە پابەند بوون بە ئایینی ئیسـلامەوە هاتووە. وەک ئەم دەقە قورئانییە "أن الدين عند الله الاسلام"[٧٧].پەیامبەری ئیسـلام (موحەممەد کوڕی عەبدوڵلا/د.خ) فەرموویەتی (الايمان بضـع و ستون شـعبه والحياء شـعبه من الايمان)[٧٨]. ئەوەش بە واتای ئەوەی باوەڕ لە ئایینی ئیســـلام و لەســـەر زاری پەیامبەرەکەی (د.خ)، چەند لق و بەشـی هەیە، کە بە هەموویان باوەڕی ئایینی تەواو دەکەن و دەکرێ یەکێک لەوان خاک و نیشـتمان بێت. واتە کەسـێک خاک یان نیشـتمانی نەبێت باوەڕیشـی تەواو نییە، بۆیە مردن لەپێناو خاک و نیشتماندا بەهێزی باوەڕ بووە، نەک لاوازی.

لە کۆی ئەو دەق و دەربڕینانە دەگەینە ئەوەی، کە لای هەر ئایین و باوەڕ لای هەر کتێب و دەقێکی پیرۆز، پابەند بووە بە دەق و ئەو فرمانەی لەو ئایینەدا هاتوون و جگە لە پابەندبوون بەو ئایینە هیچ دەق و پەیام و ئایینێکی تر قبوڵ نەکراوە. ئەم حاڵەتەش لای ئایینناسان و بیرمەندان، هەر وابووەو پەیوەســـت بووە بە باوەڕ و قەناعەتی خودی ئایینناس و زانا و بیرمەند و مێژوونووس و توێژەرەکە. وەک ئەوەی لای (ئەلبەغدادی) وەک زانایەکی ئایینزای ســـوونە، ئایینی بە پابەند بوون بە ئایینی ئیسلام بەپێی ئایینزای سوننە زانیووە[٧٩]. ئەمەش ڕای سەرجەم زانایانی ئیسلام بووە لەو ئایینزایەدا، وەک (ئەلماوەردی)[٨٠]و (موحەممەد ئەلغەزالی)[٨١]و (ئیبنولجەوزی)[٨٢]و ئەوانی دیکە.

ڕای بیرمەند و خۆرهەڵاتناســـەکانی ئەوروپاش جیاواز بووە، ئەوان پێیان وابووە "ئایینی بە پێویســـتییەکی ژیانی مرۆڤەکان زانیووەو پێی وابووە، لە مێژووی مرۆڤایەتیدا خێڵێک نەبووە ئایینی نەبووبێت، بۆیە مرۆڤایەتی لە سەرانسەری جیهاندا ئایینی بوون و ئایینین"[٨٣].

لەم پێودانگەشەوە باوەڕ و تێگەیشتن و تێڕوانین بۆ ئایین لای هەر زانا و بیرمەند و توێژەرێک، لە خودی باوەڕی خۆیەوە سەرچاوەی گرتووە، بۆیە لە مێژوودا پێناسەیەکی بێلایەن و سەربەخۆ بۆ ئایین نابینین. هەر بۆیە ئاسایش بووە شاعیرێکی وەک (دڵدار) دین و ئایینی کورد بە نیشتمانەکەی پێناسە بکات.

٤-ئاڵای کوردستان: لە نێو دێڕی دووەمی دێڕی چوارەمدا ئاماژەی بە (ئاڵا) کردووە بۆ نەتەوەکەی، بەم شێوەیە:

"زیندووە هیچ نانەوێ ئاڵاکەمان"

مەبەستی (دڵدار) لە بوونی ئاڵا بۆ کورد بەو مانایە بووە، کە کورد وەک نەتەوەیەکی زیندوو بەدرێژایی مێژوویی خۆی، خاوەنی ئاڵای خۆی بووە. واتە ئاڵای هێز و لایەن و دەوڵەتانی دیکە بە هی خۆی نەزانیووە. ئەوەش هۆکاری زیندووبوون و بەهێزی کورد بووە، وەک (دڵدار) بۆی چووە، بەوەی ئەو ئاڵایە هیچ نانەوێ. واتە سەرباری ئەو هەموو ستەم و چەساندنەوەو داگیرکارییەی بەسەر نەتەوەی کوردا هاتووە، کەچی کورد هەر ماوەتەوە و لەناونەچووەو ئاڵاکەشی هەرماوە[٨٤]، چونکە ئاڵا شوناسی بوون و ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی بووە. وەک ئەوەی ئاڵای حکومەتی کوردستانی باشوور) بە ڕێبەرایەتی (مەلیک مەحموود) لەنێوان ساڵانی (١٩٢٢-١٩٢٤)، لە ڕووتەختێکی سەوز پێکهاتووە، کە بازنەیەکی خڕی لەناودا بووەو لەناو بازنە خڕەکەش مانگێکی (هیلالی) تێدابووە[٨٥].

لەلایەکی ترەوە کوردی بە خاوەن مێژووییەکی خوێناوی و و قوربانیدەر پێناسە کردووە، کە لە ڕووی مێژووییەوە سەراپای مێژووی کورد خەبات و قوربانیدان و کۆڵنەدان بووە. لەم بوارەشدا ئەگەر بە تۆمار و ڕووداوەکانی مێژووی کوردا ڕۆبچین دەگەینە ئەوەی، کە سەراپای مێژووی کورد بۆ ڕزگاری و ئازادی و سەرفرازی خاکەکەی بووە[٨٦]. هەربۆیە بە درێژایی مێژوویی خۆی لە خەبات بەردەوام بووە و کۆڵی نەداوە و مێژووییەکی دوور و درێژی لەگەڵ ململانێ و خەبات و قوربانیدان، تا سەردەمی (دڵدار)ی شاعیر و تەنانەت دواتر و بۆ ئێستاش درێژە پێداوە. هەر ئەو خۆڕاگرییەش بووە کوردیان وەک نەتەوە گەیاندۆتە ئێستا و ئایندەش.

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە گەیشتینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:

یەکەم: (دڵدار) وەک یەکێک لە شاعیرە هاوچەرخەکانی کورد، تەنیا لەماوەی (سی) ساڵی تەمەنیدا (١٩١٨-١٩٤٨ز) بە هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب) بووە یەکێک لە ناسراوترین شاعیرانی کورد، بەتایبەت شاعیرانی هاوچەرخی کورد، چونکە ئەو هۆنراوەیەی دواجار کرایە سروودێکی نەتەوەیی.

دووەم: (ئەی ڕەقیب) لە یەکەمین ئەزموونی حکومڕانی کورد بە سیستەمی کۆماری لەساڵی (١٩٤٦ز) بووە سروودی نیشتمانیی کۆماری کوردستان لە (مەهاباد)و بۆ ماوەی (یانزە) مانگ سروودی نەتەوەیی کۆمار بوو. دواتریش وەک سروودی نەتەوەیی کورد تا ئێمرۆ مایەوە.

سێیەم: (دڵدار) لەهۆنراوەکەیدا پشتی بە چەندین تۆماری مێژوویی بەستووە بۆ پشت ئەستوورکردنی دەقەکانی و لەو کارەشیدا زۆر جوان و بە کورتترین دەربڕین، چەند دەقی مێژوویی بۆ هۆنراوەکەی هەڵبژاردووە، وەک گەڕانەوەی ڕیشەی کورد و سەروەرییەکانی بۆ دەوڵەتی ماد و پادشا بەناوبانگەکەی (کەی ئەکسار). سەرباری ئاماژەدان بە ئاڵا وەک ناسنامەی

شــــکۆی نـەتـەوەیی کورد و کۆبوونـەوەی ئایین و بـاوەڕی کورد لـە قوربـانیدان بۆ خـاک و نیشتمانەکەی (کوردستان) بووە.

چوارەم: لە کۆی دێڕەکانی هۆنراوەکە (کورد)ی بە نەتەوەیەکی زیندووی کۆڵنەدەری خەباتگێر پێناســە کردووە. هەروەها ئەوەشــی خســتۆتەڕوو، کە بەرامبەر کۆســپەکانی ژیان و دڕەندەیی و دڵڕەقی نەیارانی کورد و داگیرکەرانی خاکەکەی کۆڵی نەداوە و لە خەبات و قوربانیدان بەردەوام بووە. هەر ئەوەش هۆکاری مانەوەی کورد بووە لە مێژوودا، کە تائێستاش درێژە بە ژیان دەدات.

پێنجەم: ئەم هۆنراوەیە بە یەکێک لە دیارترین ئەو هۆنراوە کوردییانە دادەنرێت، کە (مێژووی کورد) بە سەراپای هۆنراوەکەدا دیارە و هێزێکی بە هۆنراوەکانەوە دیارە.

پەراوێز و سەرچاوەکان

١. دڵدار: دیوانی دڵدار، چاپی دووەم، چاپخانەی کوردســـتان-هەولێر، عێراق، ١٩٧١ز، ل٣، کاکەی فەلاح، کاروانی شیعری نوێی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی حسام-بەغداد، عێراق، ١٩٨٠ز، ل٩٩، عبدالخالق علاءالدین-دلدار شـاعیری شـۆڕشـگێری کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی الافاق العربیە-بغداد، عێراق، ١٩٨٥ز، ل١٣.

٢. دڵدار: س.پ، ل٣.

٣. دڵدار: ە.س، لل(٤، ٦٠)، عبدالخالق علاءالدین: س.پ، ل١٧.

٤. کاکەی فەلاح، س.پ، ل٩٩، عبدالخالق علاءالدین: ە.س، ل١٣.

٥. دڵدار: س.پ، ل٤، عبدالخالق علاءالدین: ە.س، لل١٥-١٦.

٦. دڵدار: ە.س، ل٤.

٧. جەمال فەتحوڵلا تەیب: شـاری کۆیە-لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و سـیاسـی و کۆمەڵایەتییە، چاپی یەکەم، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ک)-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٦ز، ل١٢٥.

٨. دڵدار: س.پ، ل٤, کاکەی فەلاح: س.پ، ل٩٩، عبدالخالق علاءالدین: س.پ، لل(١٩، ٢٢).

٩. کاکەی فەلاح: ە.س، لل٩٩.

١٠. کۆمەڵەی منەوەران: ئەم کۆمەڵەیە، کە خەڵکی کۆیە پێیان دەووت (کۆمەڵەی ڕۆشـنبیرانی کۆیە) لەساڵی (١٩٣١ز) لەلایەن کۆمەڵێک کەسایەتی و مامۆستاو خوێنەوارانی شارەکە لە (کۆیە) دامەزرا، بەمەبەسـتی کۆکردنەوەی زۆرترین توێژی خوێنەوار لە دەوری خۆیان بۆ خزمەتکردنی شـارەکە و بەرەوپێشبردنی دۆزی کورد لەو قۆناغەدا. لەو کەسایەتی و مامۆستاو خوێنەوارانی شاری (کۆیە) لە دەوری ئەو کۆمەڵەیە کۆبوونەوە، (کاکە زیاد، زەکی ئەحمەد هەناری، تاهیر توفیق، ســـابیر ئیسماعیل، سەید ئەحمەد مەلا وەلی، عوسمان عەونی، جەواد حەمە بەگ، سامی عەودال، ئەحمەدی حەمەی مەلا، ئەحمەد ئاغای باخچەوان)و چەندین کەســـایەتی تر. بۆ ئەم مەبەســـتە، بڕوانە: (کریم شـــارەزا: لمحة عن تاریخ کویســـنجق و أنحائها/ مجلة زاکروس، العدد (٣)، اربیل، أقلیم کردســـتان العراق-العراق، ١٩٩٧م، ص٤٣، جەمال فەتحوڵلا تەیب، س.پ، لل ١١٠-١١٢).

١١. جەمال فەتحوڵلا تەیب: س.پ، ل١١٢.

١٢. دڵدار: س.پ، ل٥.

١٣ . عبدالخالق علاءالدین: س.پ، ل٣٣.

١٤. دلّدار: س.پ، ل٤، عبدالخالق علاءالدين: ه.س، ل٤١.
١٥. جەمال فەتحوللا تەيب: س.پ، ل١٢٩.
١٦. كاكەی فەلاح: س.پ، ل١٠٠.
١٧. ه.س، لل(٩٩-١٠١).
١٨. دلّدار: س.پ، ل٦٢.
١٩. موكەرەم تاڵەبانی: كۆمەڵەی داركەر و حيزبی هيوا چۆن دامەزرا؟، گۆڤاری رەنگين، ژمارە (٥٢)، بەغداد، عێراق، ١٩٩٣ز، ل٢٠، نوری شاويس: من مذكراتی، الطبعة الاولی، منشورات الحزب الديموقراطي الكردستانی، اربيل، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠١م، ص١٨، صالح الحيدری: مختارات من مذكرات صالح الحيدری، الطبعة الاولی، السليمانيه، أقليم كردستان العراق، ٢٠٠٤م، ص١٩، جەمال فەتحوللا تەيب: س.پ، لل١١١-١١٢، نەجاتی عەبدوللا: جيزبی هيوا (١٩٣٩-١٩٤٥) دو رەوت و يەک كۆتايی، گۆڤاری ڕابوون، ژمارە (٢٦)، ستۆكهۆلم- سويد، ١٩٩٩ز، ل٥٩.
٢٠. د. عبدالستار طاهر شريف: الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن(١٩٠٨-١٩٥٨م)، الطبعة الثانية، دار سردم للطباعة و النشر-السليمانيه، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠٧م، ص١٣٨، جەمال فەتحوللا تەيب: س.پ، ل١١٢، هيلين محمد أمين المزوری: حزب هيوا-الامل (١٩٣٩-١٩٤٦)-دراسة تاريخية سياسية، الطبعة الاولی، مطبعة حاجی هاشم-أربيل، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠٨م، ص٥٢، محەمەد فاتيح: حزب و ڕێكخراوە سياسييە عێراقييەكان (١٩١٠-٢٠١٠)، چاپی يەكەم، لەبڵاوكراوەكانی ئاكاديميای هۆشياری و پێگەياندنی كاديران-سلێمانی، عێراق، ٢٠١٢ز، ل٩٩.
٢١. كۆمەڵەيەكی كوردی بوو، كە لە كۆتايی بيستەكانی سەدەی بيستەم لەلايەن كۆمەڵێک كەسايەتی كوردەوە دامەزرا، لەوانە (جەمال بابان، موحەممەد ئاغا عەبدولڕەحمان ئاغا، موحەممەد بەگ جاف، شێخ جەمال تاڵەبانی، ئيسماعيل بەگی ڕەواندوزی، حوسێن حوزنی موكريانی، مەعروف چياوک، عارف چياوەک حازم شەمدين ئاغا)و چەندين كەسێكی تر دامەزرا، كە هيواو خواستی ئازادی كورد و كوردستان بوو. بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: ((احمد محمد امين: ڕەواندوز-توێژينەوەيەكی مێژوويی سياسييە، چاپی يەكەم، سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٨ز، لل(١٢٨-١٣٠)، محمد فاتيح: س.پ، ل٩٤)).
٢٢. شاويس: م.س، ص١٨.
٢٣. المزروي: م.س، ص٥٢,
٢٤. د. مكرم جمال طالبانی: حزب هيوا، الطبعة الاولی، مركز خاک للنشر و الاعلام-السليمانية، العراق، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠٢م، صص(٤٣، ٤٩).
٢٥. اركان حمه امين زرداوی: نشأة و تطور الجمعيات و الاحزاب و التيارات السياسية الكورديه فی العراق، الطبعة الاولی، السليمانية، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠١م، ص٢٣.
٢٦. شێرزاد عبدالرحمن: دلّدار شيعر و هەڵوێست، چاپی يەكەم، دەزگای ڕۆشنبيری و بڵاوكردنەوەی كوردی-بەغداد، عێراق، ١٩٨٦ز، ل١٧.
٢٧. دلّدار: س.پ، ل٦٢.
٢٨. ه.س، ل١٧.

٢٩. د. عەزیزی شــەمزینی: جوڵانەوەی رزگاری نیشــتمانی کوردســتان، وەرگێڕانی لە عەرەبیەوە: فەرید ئەســەســەرد، چاپی یەکەم، چاپخانەی شــەهید ئیبراهیم عەزۆ، ئەیلول، ١٩٨٤ز، (٣/٢٠-٢٣)، مەوجود ســـامان: دڵزار لە دیمانەیەکی تایبەتدا، گۆڤاری هەرێم، ژمارە (٣٠٧)، هەولێر، هەرێمی کوردستانی عێراق-عێراق، ٢٠٠٤ز، ل١٤.

٣٠. عبدالخالق علاءالدین: س.پ، ل٨٨، د. کاوس قفطان: الانتفاضـــات البارزانیة، الطبعة الثانیة، مطبعة وزارة التربیة-اربیل، أقلیم کردستان العراق، العراق، ٢٠٠٣م، ص٦٥.

٣١. عبدالخالق علاءالدین: س.پ، ل٧٤.

٣٢. جەبار جەمال غەریب: دڵدار خۆرێک بە ئاســـمانی ئەدەبەوە، هەفتەنامەی باس، ژمارە (٣٦٦)، ڕۆژی (سێشەممە)، بەرواری (٢٠١٨/١/١٦)، ل٢٠.

٣٣. د. عبدالستار طاهر شریف: م.س ، صص١٦٢-١٦٣.

٣٤. عبدالخالق علاءالدین: س.پ، ل٨٨.

٣٥. کاکەی فەلاح: س.پ، لل(٩٩-١٠١)، عبدالخالق علاءالدین: ه.س، ل٧٦.

٣٦. جەمال فەتحوڵلا: س.پ، لل(١٩٤-١٩٧).

٣٧. کاکەی فەلاح: س.پ، لل(٩٩-١٠٧)، عبدالخالق علاءالدین: س.پ، لل(١٣-٧٦)، جەمال فەتحوڵلا: س.پ، لل(١١١، ١٩٣-١٩٧).

٣٨. دڵدار: س.پ، ل١٧.

٣٩. ه. س، ل١١.

٤٠. جەمال فەتحوڵلا تەیب: س.پ، لل(١٩٧-١٩٩).

٤١. دلدار: س.پ، ل١٧، شـــێرزاد عبدالرحمن: س.پ، لل(١٦-١٨)، جەمال فەتحوڵلا تەیب: س.پ، لل١٩٧-١٩٨.

٤٢. ابالاس ادگار: جنبش کردها، ترجمە: اســـماعیل فتاح قاچی، چاپ اول، انتشـــارات نگاە-تهران، ایران، ١٣٧٧ه.ش، ص٦٠، حمید رضـــا فیروزی: جمهوری کردســـتان-گذری بر چگونگی پیدایش و چرایی فروپاشی، چاپ دوم، انتشارات نوای دانش-سنندج-ایران، ١٣٨٨ه.ش، ص٨٤.

٤٣. نەوشیروان مستەفا ئەمین: س.پ، لل(٩٦-١٠١)، زرار سلێمان بەگ دەرگەڵەیی: بیرەوەرییەکانم لەساڵانی (١٩٤٣-١٩٧٧ز)دا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەهەند-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٢ز.

٤٤. دڵدار: س.پ، ل١٧.

٤٥. ه.س، ل١٢.

٤٦. کاکەی فەلاح: س.پ، ل١٠٧.

٤٧. د. کەیوان ئازاد ئەنوەر: چەردەیەک لە مێژووی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی چوارچرا-سلێمانی، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی چوارچرا-سلێمانی، عێراق، ٢٠١٣ز، لل٥٠-٥١.

٤٨. ئەکرەمی میهرداد: ناســیۆنالیزم (گۆڕانکاری، تیۆری، ڕەخنە)، چاپی یەکەم، ســلێمانی، هەرێمی کوردستانی عێراق، عێراق، ٢٠٠٦ز، لل٤١-٤٢.

٤٩. جەمیل ڕۆژبەیانی: سولطان سەنجەری سەلجوقی سلێمان شاه بوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١١٨)، بەغداد، عێراق، ١٩٨٨ز، ل٢٣، د. جمال رشـــید احمد و د. فوزی رشـــید: تاریخ الکرد القدیم، الطبعة الاولی، مطابع دار الحکمە-أربیل، العراق، ١٩٩٠م، ص١٣، د. زرار صـــدیق توفیق:

کردستان فی القرن الثامن الهجري-دراسة في تاريخها السياسی و الحضاري، الطبعة الاولی، مطبعة وزارهة الثقافه-أربيل، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠١م، ص٣٧، د. کەیوان ئازاد ئەنوەر: س.پ، ل١٥.

٥٠. بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (د. جمال رشيد احمد و د. فوزی رشيد: ه.س، صص(١٢-١٢٢).

٥١. طه باقر و فؤاد سـفر: المرشـد الی مواطن و الاثار، الطبعة الرابعة، بغداد، العراق، ١٩٦٥م، صص٢٠-٢١، زبير بلال اسماعيل: مێژووی زمانی کوردی، وەرگێڕانی: یوسف رووف علی، چاپی یەکەم، دار الحرية للطباعة-بغداد، عێراق، ١٩٨٤ز، ل٨٩، ڤیلچیڤسکی: نەژادی کورد-ڕەوتی مێژوویی دروستبوونی میللەتی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی خەبات-دهۆک، عێراق، ٢٠٠٠ز، لل(٧٠-٧٧) د. فؤاد حمه خورشـيد: أصـل الكورد و اللغة الكورديه، الطبعة الاولی، دار سـردم للطباعة و النشـر-السليمانية، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠١١م، صص(٨٢-٨٤).

٥٢. بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (عبدالرحمن زەبيحی: قاموسی زمانی کوردی، چاپی یەکەم، انتشاراتی صـلاح الدينی ايوبی-مهاباد، ئێران، ١٣٦٧ه.ش، ل٢٦، زبير بلال اسـماعيل: س.پ، لل(٣٣، ٤٩، ٨٩)، محەمەد ئەمین هەورامانی: مێژووی ڕێبازی زمانی کوردی، چاپی یەکەم، بەغداد، عێراق، ١٩٩٠ز، ل٢٤، د. رفيق شـوانی: زمانی کوردی لەناو زمانەکانی جیهاندا، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی-دهۆک، هەرێمی کوردستانی عێراق، عێراق، ٢٠٠٨ز، ل١٢٨).

٥٣. بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: ((ڤلادیمیر مینۆرسکی: بنچینەکانی کورد و چەند وتارێکی کوردناسی، وەرگێڕانی: نەجاتی عەبدوڵلا، چاپی یەکەم، چاپ و پەخشـی حمدی-سـلێمانی، عێراق، ٢٠٠٧ز، لل(٢٩-٤٢)، د. جمال رشـيد احمد: الكورد و ظهورم فی التاريخ، الطبعة الاولی، دار اراس للطباعة و النشـر و التوزيع-اربيل، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠٣م، ٢/١٨٠-١٨١، کەریم شارەزا و نازم حەویزی و عوسـمان مسـتەفا خۆشـناو و مەجید ئاسـنگەر: کۆیە لە ڕەوتی شـارسـتانیەتدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری-هەولێر، ٢٠٠٩ز، ل٣٧)).

٥٤. بۆ ئەم مەبەسـتە و بۆ زیاتر زانیاری، بڕوانە: (کەیوان ئازاد ئەنوەر: کورد لە چەند تۆمارێکی مێژوویی دا، چاپی یەکەم، سـلێمانی، عێراق، ٢٠٠٤ز، لل(١٣-٢٤)، کورد و مێژوو و جەژنی نەورۆز، چاپی یەکەم، چاپخانەی دلێر-سـلێمانی، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای ئایدیا-سـلێمانی، عێراق، ٢٠١٤ز، ل١٠).

٥٥. د. حسـن ابراهيم حسـن: س.پ، ٨٥/١، د. عبدالعزيز الدوري: مقدمة فی تاريخ صـدر الاسـلام، الطبعة الاولی، بيروت، لبنان، ٢٠٠٥م، صص٤٦-٤٧).

٥٦. بۆ ئەم مەبەسـتە، بڕوانە: ((حميد احمدی: ریشـەهای بحران در خاورمیانه، چاپ اول، تهران، ایران، ١٣٧١ه.ش، صص(٤٧٦-٤٧٨))).

٥٧. مینۆرسـکی: س.پ، ل٣٦، مەلا جەمیل ڕۆژبەیانی: کورد و ڕەگەزی ئاری-لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و زمانەوانی و کەلتوورییە، ئامادەکردنی: شێرزاد محەمەد ئەمین ڕۆژبەیانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراپخا-کەرکوک، عێراق، ٢٠٠٥ز، ل٤٤، قادری ئەحمەدی: کورد و مێژوو-کورتە باسـێکە لەسـەر ئایین و مێژووی کورد لە٣٦٠٠پێش زایین تا سـەرهەڵدانی قاجارەکان، چاپی یەکەم، چاپخانە و ئۆفسێتی قانع-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٥ز، ل١٥٥.

٥٨. ولیام لانجز: موسوعه تاریخ العالم، اشرف علی الترجمه: د. محمد مصطفی زیادة، الطبعة الاولی، مکتبه النهضة المصریة-القاهرة، مصر، ١٩٥٩م، ٩٣/١.
٥٩ . ڤیلچیڤسکی: س.پ، ل١١٨-١١٩.
٦٠. د. ئەحمەد مەحمود ئەلخەلیل: مەملەکەتی ماد، وەرگێڕانی: حمەسـعید کەلاری، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریان-هەولێر، عێراق، ٢٠١٣ز، ل٣٧.
٦١. عبدالحسین زرین کوب: تاریخ مردم ایران- ایران قبل از اسلام- کشمکش باقدرتها، چاپ أول، مؤسسه أنتشارات امیر کبیر-چاپخانه سپهر، تهران، ایران، ١٣٧٤ه.ش، ٨٥,/١
٦٢. د. جمال رشید احمد و د. فوزی رشید: تاریخ الکرد القدیم، صص١١٢-١١٣، ئەلخەلیل: س.پ، ل (٥٩، ٦٣).
٦٣. د. عبدالحمید زاید: الشرق الخالد-مقدمة فی تاریخ الحضارات الشرق الادنی من أقدم العصور حتی عام ٣٢٣ق.م، الطبعة الاولی، دار النهضة المصریة-القاهرة، ١٩٦٧م، ص٥٧١، ایگور میخائیلوویچ دیاکونوف: تاریخ ماد، ترجمه: کریم کشاورز، چاپ ششم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی-تهران، ایران، ١٣٨٠ه.ش، ص١٧١، زرین کوب: تاریخ، ٨٥/١.
٦٤. هرودوت: تاریخ هرودوت، تلخیص و تنظیم: جیمس الن استوارت اونز، ترجمه به انگلیسی: جرج راولینسن، ترجمه به فارسی: وحید مازندرانی، چاپ چهارم، شرکت انتشارات علمی فرهنگی-تهران، ایران، ١٣٤٣ه.ش، ص٨١
٦٥. بڕوانە هۆنراوەکە، نیوەی دووەمی دێڕی سـێیەم، کە دەڵێ: (ئێمە ڕۆڵەی میدیا و کەی خوسرەوین).
٦٦. دۆن ناردۆ: ئیمپراتۆریەتی ئاشـور: وەرگێڕانی: یادگار حەمە غەریب، چاپی یەکەم، دەزگا و پەخشی سەردەم-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٨ز، ل١٣٧، ئەحمەدی: کورد، ل١٦٢,
٦٧. ڕۆژبەیانی: کورد، لل٥٣-٥٤، ئەحمەدی: کورد، ل١٥٥.
٦٨. : تاریخ مردم ایران، ٩٤/١، چایلد: م.س، ص٦٠.
٦٩. دیاکونوف: م.س، ص٢٧١، ناردۆ: س.پ، ل١٣٩، ڕۆژبەیانی: کورد، ل٥٥، ئەلخەلیل: س.پ، ل٨٤ هەروەها:
Qutoed in Inckenbill: Anicent records of Assyia and Babylion, Vol 2, First Type, London, U.G, PP419-420.
٧٠. دیاکونوف: م.س، ص٢٧١، ناردۆ: س.پ، ل١٣٧، زبیر بلال اسـماعیل: س.پ، ل١٩، ئەلخەلیل: س.پ، ل٧٣، د. فۆاد حمە خورشید: م.س، ص٣٨.
٧١. المسعودی: مروج الذهب و معادن الجوهر، عني به: د.محمد هشام النعسان و عبدالمجید طعمه حلبي، الطبعة الاولی، دار المعرفة للطباعة و النشـر و التورزیع-بیروت، لبنان، ٢٠٠٥م، ٢٣٧/١، الخواجه نظام الملک الطوسي: سیاست نامه-سیر الملوک، ترجمه: یوسف حسین بکار، الطبعة الاولی، دار القدس-بیروت، لبنان، بلا، ص٦٠.
٧٢. دیاکونوف: م.س، ص٣٩، زبیر بلال اسماعیل: س.پ، لل(٣٣، ٤٩، ٨٩)، میهرداد، س.پ، لل٤٤-٤٥.
٧٣. الرازی: مختار الصحاح، صنعه: ندیم مرعشلي، اسامه مرعشلي، عادل مرعشلي، قدم له: د. وهبه الزحیلی، الطبعة الاولی، دار البشـائر للطباعه والنشـر والتوزیع-دمشـق، سـوریه، ١٩٩٧م، ص١٤٣،

فيروز ابادی: القاموس المحيط، رتبه و وثقه: خليل مامؤن شيحا، الطبعة الثانية، دار المعرفه– بيروت، لبنان، ٢٠٠٧م، صص ٤٦١-٤٦٢.
٧٤. الراغب الاصفهانی: معجم مفردات الفاظ القران، تحقيق: نديم مرعشلي، الطبعة الاولی، دار الكاتب العربي-بيروت، لبنان، ١٩٧٢م، ص١٧٧، أبن منظور: لسان العرب، تحقيق: عبدالله علی الكبير، الطبعة الاولی، دار المعارف-القاهرة، مصر، بلا، ١٤٦٩/٢.
٧٥ . العهد القديم، سفر التكوين، ١٢: ٣.
٧٦ . يسنا، هات، ٣٠: ٤.
٧٧ . ئينجيل، مەرقۆس، ٣٧:٩.
٧٨ . سوورەتی (ال عمران)، ئايەتی (١٩). مانای ئايەتەكە بەم شێوەيە "ئايين لە لای خودا ئيسلام".
٧٩. مانای فەرموودەكەش بەم شێوەيە "باوەڕ نزيک بە حەفتا بەشە، ڕێز و حورمەتيش بەشێكە لە باوەڕ". بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (البخاری: صحيح البخاری، ضبط النص: محمود محمد محمود حسن النصار، الطبعة الثالثة، دار الكتب العلمية-بيروت، لبنان، ٢٠٠٣م، كتاب الايمان (٢)، باب امور الايمان (٣)، صص١٧-١٨، النسائی: سنن السنائی، الطبعة الاولی، دار ابن حزم-بيروت، لبنان، ١٩٩٩م، كتاب الايمان و شرائعه، رقم الحديث (١٦)، ص٧١٥).
٨٠ . بۆ زياتر زانياری، بڕوانە: ((عبدالقاهر بن طاهر بن محمد البغدادي: اصول الدين، الطبعة الاولی، مطبعة الدولة–مدرسه الالهيات بدار الفنون التركية– اسطنبول، تركيا، ١٩٢٨م، صص(١٥٣-٢٠٨))).
٨١ . : الاحكام السلطانيه و الولايات الدينية، الطبعة الاولی، مطبعة عيسی الباب الحلبی و شركائه فی مصر– القاهرة، مصر، ١٩٥٤م، ص٤٠.
٨٢ . ابو حامد محمد بن محمد بن محمود: فيصل التفرقة بين الاسلام و الزندقة، تحقيق: سليمان دنيا، الطبعة الاولی، دار الاحياو الكتب– القاهرة، مصر، ١٩٦١م، ص١٩٢.
٨٣ : تبليس ابليس، الطبعة الخامسة، مؤسسة الكتب العلمية-بيروت، لبنان، بلا، صص(٥-١٢).
٨٤ . بۆ ئەم مەبەستە، بڕوانە: (رابرت.ا. هيوم: اديان زنده جهان، ترجمه: دكتر محمد عبدالرحيم گواهی و با ورقی فصل مربوط به اسلام استاد محمد تقی فرامرزی، چاپ ششم، دفتر نشر فرهنگی اسلامی– تهران، ايران، ١٣٧٦ه.ش، صص١٧-١٨، جورج ويلهام فردريک هيجل: موسوعة العلوم الفلسفية، ترجمه: امام عبدالفتاح امام، الطبعة الاولی، دار التنوير– بيروت، لبنان، ١٩٨٣م، صص٤٧-٤٨).
٨٥ بۆ ئەم مەبەستە و زانياری لەسەر بوونی ئاڵا لە چەند شۆڕشێكی هاوسەردەمی دڵداری شاعير، بڕوانە: ((كريس كۆچێرا: كورد لە سەدەی نۆزدە و بيستدا، چاپی دووەم، چاپخانەی شڤان-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٤ز، ل(٧٧، ١١٦)، فاخر حەسەن گولی: سمكۆيی شكاک و شۆڕەشاوی د بەڵگەنامەيين ئێرانی دا، وەرگێڕان و پێداچوون: نزار ئەيوب گولی، چاپ ئێكی، چاپخانە سپيرێز-دهۆک، عێراق، ٢٠١٠ز، ل(٣٠-٣٧))).
٨٦ كۆچێرا: س.پ، ل,٧٧
٨٧ بۆ ئەم لايەنە سەرچاوە گەلێک زۆرن، بۆ مەبەستە، بڕوانە: شەرەفخانی بەدليسی: شەرەفخانی بەدليسی: شەرەفنامە، وەرگێڕانی: هەژار موكريانی، چاپی يەكەم، بەغداد، ١٩٧٢ز، محەمەد محەمەد

ئەمین زەکی: خولاصـــەیەکی تاریخی کورد و کوردســـتان، چاپی یەکەم، چاپخانەی دار الســـلام-بەغداد، عێراق، ١٩٣١ز).

سەرچاوەکان

یەکەم: کتێبە پیرۆزەکان:

١.ئاڤێستا: کتێبی پیرۆزی ئایینی زەردەشتی.

٢.ئینجیل: کتێبی پیرۆزی ئایینی مەسیحی.

٣.تەورات: کتێبی پیرۆزی ئایینی جوو.

٤.قورئان: کتێبی پیرۆزی ئایینی ئیسلام.

دووەم: بەزمانی عەرەبی:

١.سەرچاوە کۆنەکان:

الراغب الاصفهانی، هو الحسين بن محمد بن المفضل الراغب/(٥٠٢هـ/١١٠٨م)

٥. معجم مفردات الفاظ القران، تحقيق: نديم مرعشلی، الطبعه الاولی، دار الكاتب العربی-بيروت، لبنان، ١٩٧٢م.

البخاری، ابی عبدالله محمد بن اسماعيل بن ابراهيم بن المغيره بن بردزيه الجعفی/(ت٢٥٦هـ/٨٦٩م)

٦. صـــحيح البخاری، ضـــبط النص: محمود محمد محمود حســـن النصـــار، الطبعه الثالثه، دار الكتب العلميه-بيروت، لبنان، ٢٠٠٣م.

البغدادی، عبدالقاهر بن طاهر بن محمد/(٤٢٩هـ – ١٠٣٧م)

٧. اصول الدين، الطبعه الاولی، مطبعه الدوله-مدرسه الالهيات بدار الفنون التركيه- اسطنبول، تركيا، ١٩٢٨م.

ابوبكر الرازی، محمد بن ابی بكر بن عبدالقادر/(٦٦٦هـ/١٢٦٧م)

٨. مختار الصحاح، صنعه: نديم مرعشلی، اسامه مرعشلی، عادل مرعشلی، قدم له: د. وهبه الزحيلی، الطبعه الأولی، دار البشائر للطباعه و النشر و التوزيع-دمشق، سوريه، ١٩٩٧م.

أبن الجوزی، جمال الدين ابی الفرج عبدالرحمن البغدادی/(٥٩٧هـ/١٢٠٠م)

٩. تبليس ابليس، الطبعه الخامسة، مؤسسه الكتب العلميه-بيروت، لبنان، بلا.

الغزالی، ابو حامد محمد بن محمد بن محمود/(٥٠٥هـ/١١١١م)

١٠. فيصـــل التفرقة بين الاســـلام و الزندقة، تحقيق: ســـليمان دنيا، الطبعه الاولی، دار الاحياء الكتب-القاهرة،مصر، ١٩٦١م.

الگبری، ابی جعفر محمد بن جرير/(٣١٠هـ/٩٣٢م)

١١. تاريخ الطبری، تحقيق: مصـــطفی الســـيد و طارق الســـيد، الطبعه الاولی، مكتبه التوفيقية-القاهرة، مصر، بلا.

الطوسی، الخواجه نظام الملك/(٤٨٥هـ/١٠٩٢م)

١٢. سياست نامه-سير الملوک، ترجمه: يوسف حسين بكار، الطبعه الاولی، دار القدس-بيروت، لبنان، بلا.

الفيروز ابادی، مجدالدين محمد بن يعقوب/(٨١٧هـ/١٤١٤م)

١٣. القاموس المحيط، رتبه و وثقه: خليل مامؤن شـــيحا، الطبعه الثانيه، دار المعرفة— بيروت، لبنان، ٢٠٠٧م.
الماوردى، أبو الحسن على بن محمد بن حبيب البصرى/(٤٥٠ه/١٠٥٨ م)
١٤. الاحكام السـلطانيه و الولايات الدينية، الطبعه الاولى، مطبعه عيسـى الباب الحلبى و شـركائه فى مصر— القاهرة، مصر، ١٩٥٤م.
المسعودى، ابى الحسن على بن الحسين/(٣٤٥ه/٩٥٦م)
١٥. مروج الذهب و معادن الجوهر، عنى به: د.محمد هشـام النعسان و عبدالمجيد طعمه حلبى، الطبعه الاولى، دار المعرفه للطباعه و النشر و التوزيع-بيروت، لبنان، ٢٠٠٥م.
أبن منظور، محمد بن مكرم بن على أبو الفضل جمال الدين/(٧١١ه/١٣١١م)
١٦. لسان العرب، تحقيق: عبدالله على الكبير، الطبعه الاولى، دار المعارف-القاهرة، مصر، بلا.
النسائى، ابى عبدالرحمن احمد بن شعيب ابن على بن سنان بن دينار/(ت٣٠٣ه/٩١٥م)
١٧. سنن السنائى، الطبعه الاولى، دار ابن حزم-بيروت، لبنان، ١٩٩٩م
ب.سەرچاوە نوێیەکان:
د. جمال رشيد احمد و د. فوزى رشيد/
١٨. تاريخ الكرد القديم، الطبعه الاولى، مطابع دار الحكمه-أربيل، العراق، ١٩٩٠م.
١٩. الكورد و ظهورهم فى التاريخ، الطبعه الاولى، دار اراس للطباعة والنشـــر والتوزيع-اربيل، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠٣م،
د. حسن ابراهيم حسن/
٢٠. تاريخ الاسلام العام، الطبعه الخامسه عشر، مكتبه النهضة المصرية-القاهرة، ٢٠٠١م.
الحيدرى، صالح/
٢١. مختارات من مذكرات صالح الحيدرى، الطبعة الاولى، السليمانية، أقليم كردستان العراق، ٢٠٠٤م.
الدورى، د. عبدالعزيز/
٢٢. مقدمه فى تاريخ صدر الاسلام، الطبعة الاولى، بيروت، لبنان، ٢٠٠٥م.
زايد، د. عبدالحميد/
٢٣. الشـرق الخالد-مقدمة فى تاريخ الحضـارات الشـرق الادنى من أقدم العصـور حتى عام ٣٢٣ق.م، الطبعة الاولى، دار النهضة المصرية-القاهرة، ١٩٦٧م.
د. زرار صديق توفيق/
٢٤. كردسـتان فى القرن الثامن الهجرى-دراسـة في تاريخها السـياسـى والحضـاري، الطبعة الاولى، مطبعه وزارة الثقافة-أربيل، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠١م.
زرداوى، اركان حمه امين/
٢٥. نشـــاه وتطور الجمعيات والاحزاب والتيارات الســـياســـية الكوردية في العراق، الطبعة الاولى، السليمانيه، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠١م.
السحمرانى، د. سعد/
٢٦. ترجمان الاديان، الطبعة الاولى، دار النفائس للطباعه والنشر والتوزيع-بيروت، لبنان، ٢٠٠٩م.
شاويس، نورى/

٢٧. من مذكراتي، الطبعة الاولى، منشـورات الحزب الديموقراطي الكردسـتاني، اربيل، أقليم كردسـتان العراق، العراق، ٢٠٠١م.
طالباني، د. مكرم جمال/
٢٨. حزب هيوا، الطبعة الاولى، مركز خاك للنشر والاعلام-السليمانية، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠٢م.
طه باقر و فؤاد سفر/
٢٩. المرشد الى مواطن و الاثار، الطبعة الرابعة، بغداد، العراق، ١٩٦٥م.
د. عبدالستار طاهر شريف/
٣٠. الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن(١٩٠٨-١٩٥٨م)، الطبعة الثانية، دار سردم للطباعة والنشر-السليمانية، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠٧م.
ا.د. فؤاد حمه خورشيد/
٣١. أصـل الكورد واللغة الكوردية، الطبعة الاولى، دار سـردم للطباعة والنشـر-السـليمانيه، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠١١م.
قفطان، د. كاوس/
٣٢. الانتفاضـات البارزانية، الطبعة الثانيه، مطبعة وزارة التربية-اربيل، أقليم كردسـتان العراق، العراق، ٢٠٠٣م.
لانجز، وليام/
٣٣. موسـوعة تاريخ العالم، اشـرف على الترجمة: د. محمد مصـطفى زيادة، الطبعة الاولى، مكتبه النهضه المصرية-القاهرة، مصر، ١٩٥٩م.
المزورى، هلين محمد أمين/
٣٤. حزب هيوا-الامل (١٩٣٩-١٩٤٦)-دراسة تاريخية سياسية، الطبعة الاولى، مطبعة حاجى هاشم-أربيل، أقليم كردستان العراق، العراق، ٢٠٠٨م.
هاول، ويلسون ناثانيل/
٣٥. الكرد و الاتحاد السوفياتى، ترجمه: ضياء الدين المرعب، مراجعة: د. فؤاد حمه خورشيد و فائزهة رشيد جمعة، الطبعة الاولى، مطبعة ايلاف-بغداد، العراق، ٢٠٠٦م.
هيغل، جورج ويلهام فردريك/
٣٦. موسـوعة العلوم الفلسفية، ترجمة: امام عبدالفتاح امام، الطبعة الاولى، دار التنوير- بيروت، لبنان، ١٩٨٣م.
سيوسيولوجيا الفكر الاسلامى، الطبعة الاولى، دار المعرفة الجديدة- القاهرة، مصر، بلا.
سێیەم: بەزمانی کوردی:
احمد محمد امين/
٣٧. ڕەواندوز-توێژینەوەیەکی مێژوویی سـیاسـییە، چاپی یەکەم، سـلێمانی، هەرێمی کوردسـتانی عێراق-عێراق، ٢٠٠٨ز.
بەدلیسی، شەرەفخان/
٣٨. شەرەفخانی بەدلیسی: شەرەفنامە، وەرگێرانی: هەژار موکریانی، چاپی یەکەم، بەغداد، ١٩٧٢ز.

ئەحمەدی، قادر/
٣٩. کورد و مێژوو-کورتە باسێکە لەسەر ئایین و مێژووی کورد لە٣٦٠٠پێش زایین تا سەرهەڵدانی قاجارەکان، چاپی یەکەم، چاپخانە وئۆفسێتی قانع-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٥ز.
ئەلخەلیل، د. ئەحمەد مەحمود /
٤٠. مەملەکەتی ماد، وەرگێڕانی: حمەســـەعید کەلاری، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریان-هەولێر، عێراق، ٢٠١٣ز.
جەمال فەتحوللا تەیب/
٤١. شاری کۆیە-لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی وسیاسی وکۆمەڵایەتییە، چاپی یەکەم، لەبڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ک)-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٦ز.
دڵدار/
٤٢. دیوانی دڵدار، چاپی دووەم، چاپخانەی کوردستان-هەولێر، عێراق، ١٩٧١ز
ڕۆژبەیانی، مەلا جەمیل/
٤٣. کورد و ڕەگەزی ئاری-لێکۆڵینەوەیەکی مێژوویی و زمانەوانی و کەلتوورییە، ئامادەکردنی: شێرزاد محەمەد ئەمین ڕۆژبەیانی، چاپی یەکەم، چاپخانەی ئاراپخا-کەرکوک، عێراق، ٢٠٠٥ز.
شارەزا، کەریم و نازم حەویزی و عوسمان مستەفا خۆشناو و مەجید ئاسنگەر/
٤٤. کۆیە لە ڕەوتی شارستانیەتدا، چاپی یەکەم، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیری-هەولێر، عێراق، ٢٠٠٩ز.
زبیر بلال اسماعیل/
٤٥. مێژووی زمانی کوردی، وەرگێڕانی: یوســـف رووف علی، چاپی یەکەم، دار الحریة للطباعە-بغداد، عێراق، ١٩٨٤ز.
زرار سلێمان بەگ دەرگەڵەیی/
٤٦. بیرەوەرییەکانم لەساڵانی (١٩٤٣-١٩٧٧ز)دا، چاپی یەکەم، چاپخانەی ڕەهەند-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٢ز.
زەبیحی، عبدالرحمن/
٤٧. قاموسی زمانی کوردی، چاپی یەکەم، انتشاراتی صلاح الدینی ایوبی-مهاباد، ئێران، ١٣٦٧ه.ش.
شەمزینی، د. عەزیز/
٤٨. جوڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: فەرید ئەسەسەرد، چاپی یەکەم، چاپخانەی شەهید ئیبراهیم عەزۆ، ئەیلول، ١٩٨٤ز.
شێرزاد عبدالرحمن/
٤٩. دڵدار شیعر و هەڵوێست، چاپی یەکەم، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی-بەغداد، عێراق، ١٩٨٦ز.
شوانی، د. رفیق/
٥٠. زمانی کوردی لەناو زمانەکانی جیهاندا، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی-دهۆک، عێراق، ٢٠٠٨ز.
عبدالخالق علاءالدین/
٥١. دلدار شاعیری شۆڕشگێری کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی الافاق العربیة-بغداد، عێراق، ١٩٨٥ز.

کاکەی فەلاح، حەمە حەمە ئەمین قادر/
٥٢. کاروانی شیعری نوێی کوردی، چاپی یەکەم، چاپخانەی حسام-بەغداد، عێراق، ١٩٨٠ز.
کەیوان ئازاد ئەنوەر/
٥٣. چەردەیەک لە مێژووی کورد، چاپی یەکەم، چاپخانەی چوارچرا-سلێمانی، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای چاپ و پەخشی چوارچرا-سلێمانی، عێراق، ٢٠١٣ز.
٥٤. کورد لە چەند تۆمارێکی مێژوویی دا، چاپی یەکەم، سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٤ز.
٥٥. کورد و مێژوو و جەژنی نەورۆز، چاپی یەکەم، چاپخانەی دلێر-سلێمانی، لەبڵاوکراوەکانی دەزگای ئایدیا-سلێمانی، ٢٠١٤ز، عێراق.
محەمەد محەمەد ئەمین زەکی/
٥٦. خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان، چاپی یەکەم، چاپخانەی دار السلام-بەغداد، عێراق، ١٩٣١ز
حەمەد فاتیح/
٥٧. حزب و ڕێکخراوە سیاسییە عێراقییەکان (١٩١٠-٢٠١٠)، چاپی یەکەم، لەبڵاوکراوەکانی ئاکادیمیای هۆشیاری و پێگەیاندنی کادیران-سلێمانی، عێراق، ٢٠١٢ز
مینۆرسکی، ڤلادیمیر/
٥٨. بنچینەکانی کورد و چەند وتارێکی کوردناسی، وەرگێڕانی: د. نەجاتی عەبدوڵلا، چاپی یەکەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم-سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٧ز.
میهرداد، ئەکرەم/
٥٩. ناسیۆنالیزم (گۆڕانکاری، تیۆری، ڕەخنە)، چاپی یەکەم، سلێمانی، عێراق، ٢٠٠٦ز.
نەوشیروان مستەفا ئەمین/
٦٠. حکومەتی کوردستان- کورد لەگەمەی سۆڤیەتیدا، چاپی دووەم، هەولێر، عێراق، ١٩٩٣ز.
هەورامانی، محەمەد ئەمین/
٦١. مێژووی ڕێبازی زمانی کوردی، چاپی یەکەم، بەغداد، عێراق، ١٩٩٠ز، ل٢٤،
چوارەم: بەزمانی فارسی:
ا.سەرچاوە کۆنەکان:
هرودوت/
٦٢. تاریخ هرودوت، تلخیص و تنظیم: جیمس الن استوارت اونز، ترجمه به انگلیسی: جرج راولینسن، ترجمه به فارسی: وحید مازندرانی، چاپ چهارم، شرکت انتشارات علمی فرهنگی-تهران، ایران، ١٣٤٣ه.ش.

ب. سەرچاوە نوێیەکان:
احمدی، حمید/
٦٣. ریشەهای بحران در خاورمیانە، چاپ اول، تهران، ایران، ١٣٧١ه.ش.
ادگار، اباڵاس/
٦٤. جنبش کردها، ترجمە: اسماعیل فتاح قاضی، چاپ اول، انتشارات نگاه-تهران، ایران، ١٣٧٧ه.ش.

رضا فیروزی، حمید/
٦٥. جمهوری کردستان-گذری بر چگونگی پیدایش و چراپی فروپاشی، چاپ دوم، انتشارات نوای دانش-سنندج-ایران، ١٣٨٨ه.ش.
دیاکونوف، ایگور میخائیلوویچ/
٦٦. تاریخ ماد، ترجمه: کریم کشاورز، چاپ ششم، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی-تهران، ایران، ١٣٨٠ه.ش.
هیوم، رابرت.ا/
٦٧. ادیان زنده جهان، ترجمه: دکتر محمد عبدالرحیم گواهی و با ورقی فصل مربوط به اسلام استاد محمد تقی فرامرزی، چاپ ششم، دفتر نشر فرهنگی اسلامی– تهران، ایران، ١٣٧٦ه.ش.
پێنجەم: بە زمانی ئینگلیزی:
68.Qutoed in Inckenbill: Anicent records of Assyia and Babylion, Vol 2, First Type, .London, U.G
شەشەم: بڵاوکراوەکان:
ا.بەزمانی کوردی:
تاڵەبانی، موکەڕەم/
٦٩. کۆمەڵەی دارکەر و حیزبی هیوا چۆن دامەزرا؟، گۆڤاری ڕەنگین، ژمارە (٥٢)، بەغداد، عێراق، ١٩٩٣ز.
جەبار جەمال غەریب/
٧٠. دڵدار خۆرێک بە ئاسمانی ئەدەبەوە، هەفتەنامەی باس، ژمارە (٣٦٦)، ڕۆژی (سێشەممە)، بەرواری (٢٠١٨/١/١٦).
ڕۆژبەیانی، جەمیل/
٧١. سولطان سەنجەری سەلجوقی سلێمان شاە بوە، گۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ، ژمارە (١١٨)، بەغداد، عێراق، ١٩٨٨ز.
مەوجود سامان/
٧٢. دڵزار لە دیمانەیەکی تایبەتدا، گۆڤاری هەرێم، ژمارە (٣٠٧)، هەولێر، عێراق، ٢٠٠٤ز.
نەجاتی عەبدوڵلا/
٧٣. حیزبی هیوا (١٩٣٩-١٩٤٥) دو ڕەوت و یەک کۆتایی، گۆڤاری ڕابوون، ژمارە (٢٦)، ستۆکهۆڵم-سوید، ١٩٩٩ز.
ب. بە زمانی عەرەبی:
شارەزا، کریم/
٧٤. لمحة عن تاريخ كويسنجق و أنحائها/ مجلة زاكروس، العدد (٣)، اربيل، أقليم كردستان العراق-العراق، ١٩٩٧م.

ملخص البحث باللغة العربية

يعد (دلدار) من أشـهر الشـعراء الكرد في التاريخ الكرد المعاصـر،الذى برز دوره بعد كتابه شـعره (اى رقيب)، والتي أصـبحت فيما بعد نشـيدا قوميا و وطنيا للكرد. واسـتند (دلدار) في شـعره الى بعض حقائق تاريخية، لكى يثبت قوة وأصــــالة الكرد في التاريخ. من هنا قمنا باعداد بحثنا هذا تحت عنوان (الجوانب التاريخيه للشـــعر اى رقيب)، المقدم الى المؤتمر العلمى الثالث لجامعة كوية، وذلک تقديرا لذكرى المئوية لميلاد الشـــاعر دلدار. ولغرض هذا قمنا بتقســيم البحث الى مبحثين. في المبحث الاول أشـــرنا الى حياة الشـــاعر وكيفية كتابة شـــعره مع مكان و زمان كتابة شـــعره. اما في المبحث الثاني أشـــرنا الى الأبعاد التاريخية لهذا الشـــعر. فى الختام اشــرنا الى عدة النتائج الذى وصــل اليه الباحث. هذا واَتمنى أن يكون بحثنا هذا يرضى و قبول المؤتمر ومن الله التوفيق.

Abstract

Dildar is one of the most famous Kurdish poets in literature and poetry and in contemporary history, which appeared after his poetry writing (Ay Raqeb), which later became a national and national anthem of the Kurdish. One of the famous features (Ay Raqeb), based on the poet to some historical facts, to prove the strength and authenticity of the Kurds in history. From here we have prepared this research under the title (Historical aspects of the anthem, Ay Raqeb), Presented to the third scientific conference of the University of Koya, in recognition of the centenary of the birth of the poet Dildar. For this purpose we divided the research into two subjects. In the first part we pointed to the life of the poet and how to write poetry and the place and time of writting the poet. In the second section we refer to the historical aspects of this poetry. In conclusion, we referred to several findings reached by the researcher. This is where I hope that this research is the satisfaction of the conference and the academic side and God is .reconciled

پوختەی توێژینەوە

(دڵدار) بەیەکێک لە شـــاعیرە ناســـراوەکانی نێو بواری ئەدەب و شـــیعری کوردی دادەنرێت. ناسـرانەکەشـی بەهۆی هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب) بووە، کە دواتر بووە سـروودێکی نەتەوەیی بۆ کورد. لایەنێکی بەرزی هۆنراوەکەشـــی بۆ چەند زانیارییەکی مێژوویی دەگەڕێتەوە، کە باس لە شـــکۆمەندی کورد دەکات لە قۆناغێکی مێژوو و مانەوەی بە زیندوویی تا ئێســـتا، بۆیەکردمانە تەوەری ســـەرەکی ئەنجامدانی ئەم توێژینەوە زانستییە. لێرەوەش ناونیشانی توێژینەکەمان لەسەر (ڕەهەندە مێژووییەکانی هۆنراوەی ئەی ڕەقیب) دارشت، تا پێشکەشی سێیەمین کۆنفرانسی زانستی زانکۆی کۆیەی بکەین، کە ئەم کۆنفرانسەیان تایبەت کراوە بە یادی سەد ساڵەی لەدایکبوونی (دڵدار)ی شاعیر. بۆ ئەو مەبەستەش توێژینەوەکەمان بۆ (دوو) تەوەر دابەشـکردووە. لە تەوەری یەکەمدا باس لە چەند وێسـتگەیەکی ژیانی شـــاعیر و هۆنراوەکە و هۆکار و شـــوێن و کاتی دانانی هۆنراوەکە کراوە، تا ئەو کاتەی کراوەتە ســـروودێکی نەتەوەیی. تەوەری دووەمیش تایبەت کراوە بە ڕەهەندە مێژووییەکانی هۆنراوەی (ئەی ڕەقیب)و ئەو ڕاســتییە مێژووییانەی شــاعیر وەک بەڵگەی مێژوویی هۆنراوەکەی پێ پشــت ئەســتوور کردووە. لەکۆتاییدا ئەنجامی ئەم توێژینەوە خراوەتەڕوو . دواتر ئەو سەرچاوانەمان خستوتەڕوو، کە بۆ ئەو کارە پشـــتمان پێ بەســـتووە. هیواخوازین لە ئاســـت گەورەیی ئەو شـــاعیرەی کورد و ئەرکە زانستییەکەی ئەم توێژینەوەیە و کۆنفرانسەکەدا بووبین.